Аванпост прогресу

I

Торговельною станцією керувало двоє білих. Кайєр, начальник, був низький на зріст і дуже гладкий; Карльє, його помічник—високий, з великою головою й досить широким тулубом, поставленим на двох тонких ногах. їм допомагав негр із Сієрра Леоне, який запевняв, що ім'я його Генрі Прайс. Проте тубільці з пониззя річки чомусь прозвали його Маколою, і це ім'я невідчепно ходило за ним по всій країні. Він говорив англійською і французькою мовами, писав, як каліграф, знав бухгалтерію і десь глибоко в серці ховав непохитну віру в нечисту силу. Жінка його була теж негритянкою, родом з Лоанди, дуже огрядна і страшенно галаслива.

Троє дітей качалися в пилюці перед дверима низенької, схожої на хлів халупи. Макола, мовчазний і потайливий, ненавидів обох білих. Він доглядав за невеличким складом, з глиняними стінами й ушитою сіном покрівлею, і запевняв, що досконало веде облік разків намиста, сувоїв бавовняної матерії, червоних хусточок, мідного дроту та іншого краму.

Крім складу й Маколиної хатини, на розчищеній під станцію ділянці була ще одна будівля, зроблена з очерету, та з верандою навкруги. В ній було три кімнати. В середній, спільній кімнаті, стояли два прості столи й кілька стільців. Дві інші кімнати були спальнями білих людей. В них стояло лише по одному ліжкові з сітками від москітів. На помості валялося майно білих людей: напівпорожні ящики, рвана одежа, старі черевики, усякі брудні й поламані речі, що завжди нагромаджуються навколо неохайних людей.

Трохи далі була ще одна оселя. В ній, під високим, похилим хрестом, спочивала людина, що бачила народження цього аванпосту прогресу. То був художник, якому на батьківщині дуже не щастило. Втомившись

ганяти за славою з порожнім шлунком, він за допомогою впливових людей улаштувався на цій станції і був першим її начальником. Макола, з властивою для нього байдужістю, дивився, як цей артист умирав з пропасниці в новому, щойно обставленому будинкові. Потім деякий час Макола жив сам з родиною, бухгалтерськими книжками й злим духом, що панує в країнах екватору. Він добре ладив із своїм богом. Можливо, він зумів привернути його ласку, пообіцявши богові ще кількох білих людей для розваги. У всякому разі, директор Великої Торговельної Компанії, приїхавши пароплавом, що нагадував коробку з-під сардинок, застав на станції зразковий порядок, а Маколу, як завжди, спокійним і працьовитим.

Директор загадав поставити хреста на могилі першого агента, а новим начальником станції призначив Кайєра. Карльє він залишив йому в поміч. Директор був людина жорстока й енергійна, що іноді впадала в похмурий гумор. Він звернувся до Кайєра й Карльє з промовою, вказуючи їм на велике майбутнє станції, бо найближча торговельна станція була за триста миль. Таким чином на їхню долю випадала щаслива нагода показати себе й заробити добрий відсоток з прибутків від краму. Для них це призначення було знаком особливої ласки.

Кайєра мало не до сліз розчулила директорська милість. Він, скільки снаги в нього стане, постарається виправдати виявлене йому довір'я і т. ін. і т. ін. Кайєр служив на телеграфі й умів висловлюватися досить гарно й пристойно. Карльє, одставний кавалерійський унтер-офіцер, виявив себ*е менш вразливим. Коли тут можна дістати чини, то й гаразд; і оглянувши сердитим поглядом річку, ліси та непролазні кущі, що, здавалося, одгороджували станцію від усього світу,4 він муркнув крізь зуби: "Побачимо, ще побачимо!"

На другий день на берег було скинуто паки бавовняного краму і кілька ящиків провізії, а схожий на коробку з-під сардинок пароплав одплив, щоб знову вернутись сюди лише через шість місяців.

Директор приклав руку до свого кепі, прощаючись з агентами, що стояли на березі й вимахували своїми капелюхами. Потім він пішов до кают-компанії, кинувши олно-му з своїх старих службовців:

"Гляньте на отих йолопів. Десь там, певно, з глузду з'їхали, що прислали мені таких типів. Я наказав їм посадити город, поставити нові склади та збудувати пристань. Іду на заклад, що нічого з цього не буде зроблено. Вони не знатимуть навіть з чого почати. Я завжди був тієї думки, що на цій річці станція зовсім непотрібна, і вони якраз їй до пари".

"Оговтаються", спокійно бовкнув старий служака. "У всякому разі, я на шість місяців спекався їх", хмикнув директор.

А двоє людей стежили, аж поки пароплав сховався за обрієм, потім рука в руку зійшли на похилий берег і попрямували до станції. У цій безмежній і незнаній країні вони пробули ще дуже мало, та й то весь час жили серед білих людей, під наглядом та керівництвом начальства. І тепер вони відчули велику самотність, зоставшись лише вдвох у цій дикій країні, яку робили ще дивнішою й не-зрозумілішою таємничі прояви могутнього життя. Обоє вони були непоказні й мізерні люди, існування яких зробила можливим тільки висока організація цивілізованого суспільства.

Кайєр і Карльє йшли рука в руку, тулячись один до одного, мов діти серед темряви, і їх охоплювало почуття якоїсь таємничої небезпеки. Весь час вони приязно розмовляли.

"Наша станція розташована в гарному місці", сказав один; другий погодився, захоплено вихваляючи красу місцевості Потім вони підійшли до могили.

"Сердега!" мовив Кайєр.

"Він умер з лихоманки, адже так?" буркнув Карльє, зупинившись, як укопаний.

"Ну й що ж! — обурено відповів Кайєр.— Мені розповідали, що він з дурного розуму ліз на саму спеку. Тутешній клімат,— це кожен скаже,— не гірший за клімат нашої батьківщини: не треба тільки вештатись у спеку. Чуєте, Карлье? Я тут начальник і забороняю вам смажитись на сонці!"

Він жартома прибрав начальницького вигляду, але казав серйозно. Від одної думки, що йому, можливо, доведеться поховати Карльє й залишитися самому, він аж здригнувся, бо нараз відчув, що тут—у центрі Африки — цей Карлье рідніший йому за брата.

Карльє, опановуючи свою роль, по-військовому віддав честь і жваво відповів:

"Вашого наказу буде виконано, начальнику!" Потім зареготав, ляснув Кайєра по спині й гукнув: "Ми тут гарненько заживемо! Спокійненько сиди собі та забирай слонову кістку, що будуть приносити дикуни. Кінець кінцем і ця країна має свої принади!"

Обоє голосно зареготали, а Карльє подумав:

"Сердега Кайєр! Він такий гладкий і хворий. Це буде жах, якщо мені доведеться його тут поховати. Він — людина, яку я поважаю..."

Не встигли вони дійти до веранди, як уже звали один одного "мій любий".

Першого дня вони виявляли велику активність: тупця-лися скрізь з молотками, цвяхами та червоним перкалем, щоб повісити завіски і надати своєму приміщенню живого й приємного вигляду, намагаючись влаштувати своє нове життя з комфортом. Але для них це було

нездійсненним завданням, бо навряд чи можна було б знайти людей, меиш пристосованих до такої роботи.

Звільнені з-під батьківської опіки чиновників з пером за вухом або з золотою нашивкою на рукаві, вони схожі були на людей, які після багатьох років сидіння у в'язниці виходять на волю і не знають, що з цією волею робити. Вони не знали, як використати свої сили, бо не мали ніякого досвіду самостійного мислення.

Минуло два місяці, і Кайєр не раз говорив: "Коли б це не для моєї Мелі, ви б мене сюди не затягли". Мелі була його дочка. Він кинув посаду на телеграфі, де безтурботно й щасливо прослужив сімнадцять років, щоб заробити на посаг своїй доньці. Жінка померла, і дитину виховували його сестри. З великим жалем він згадував вулиці, кав'яр.ні, давніх друзів своїх — усе, що звик він бачити день у день; з жалем пригадував усякі теревені, дріб'язкові сварки та банальні жарти в конторі.

"Коли б у мене був порядний зять,— говорив Карлье,— то мене б тут не було". Сам він кинув армію і так обрид своїм ледарством родині, що зять його вжив усіх зусиль, щоб дістати для нього посаду другорядного агента Компанії. Не маючи ні шеляга в кишені, Карльє мусив узяти цю посаду, особливо коли побачив, що з родичів більше нічого не вдасться здерти. Він, як і Кайєр, з жалем згадував своє колишнє життя: дзенькіт шабель та острогів, солдатські дотепи, дівчат з гарнізонних міст,— і почуйав себе ображеним.

Але обидва вони жили в добрій злагоді; їх з'єднувало недоумство і ледарство. Вони нічого не робили, зовсім таки нічого, і раювали з байдикування, за яке їм ще й платили. Потроху вони навіть почали відчувати щось схоже на симпатію один до одного.

Мов двоє сліпих, жили вони у великій кімнаті, знаючи тільки те, з чим безпосередньо стикалися (та й то недосконало); збагнути ж

загальний стан речей вони не були здатні Ріка, ліс, уся ця велика країна, сповнена бадьорого життя, здавалася їм безмежною пустелею. Навіть блискуче сонячне сяйво ні про що не свідчило. Речі з'являлися й зникали перед їхніми очима, не зв'язані одна з одною й беззмістовні. Ріка, здавалося, ні звідкіля не вибігала й нікуди не текла. Вона мчала крізь порожнечу. З цієї порожнечі виринали часом човни, і люди зі списами в руках несподівано сповняли їх подвір'я. Вони були голі, чорні, аж лисніли, прикрашені білими, мов сніг, мушлями й блискучим мідним дротом. Коли говорили, чулося якесь чудернацьке белькотання; рухалися велично, зиркаючи гострими поглядами своїх яскравочорних очей. Вояки ці шикувалися в довгі лави перед верандою, а ватажки їхні цілими годинами торгувалися з Маколою за слонову кістку. Кайєр сидів на стільці й дивився на все це, ні слова не розуміючи. Він блимав на них своїми банькатими очима й гукав до Карльє:

"Ідіть-но сюди! Гляньте! Гляньте на того хлоп'ягу! Чи ви бачили коли-небудь таку пику? Ну й кумедна тварюка!"

Попихкуючи люлькою, набитою місцевим тютюном, Карльє підходив, чванливо підкручуючи вуса, й з презирством говорив:

"Потішні істоти! Принесли слонову кістку? Так? Ну, не дуже-то поспішали! Гляньте на м'язи того бовдура — третій з кінця. Не побажав би я, щоб він дав мені в зуби. Руки в них гарні, а ноги поганенькі, особливо нижче колін. Кавалеристів з них не зробиш". І, з задоволенням глянувши на свої голінки, додавав: "Тьху! Та й смердить же від них! Гей, Маколо! Зажени цю череду до фетиша (склад на станціях звали фетишем,— можливо, тому, що там жив дух цивілізації) і дай їм трохи дрантя. Я волію краще бачити склад набитим кісткою, ніж отим лахміттям".

Кайєр згоджувався з ним.

"Так, так! Ідіть і скінчіть там свої теревені з ними, містер Маколо! Я прийду зважити ікла, коли ви впораєтесь". Потім він звертався до свого товариша: "Це плем'я живе в гирлі ріки; народ досить смердючий. Я пам'ятаю, що вони вже раз були. Чуєте гамір? З чим тільки не доводиться миритись у цій собачій країні. У мене аж голова розколюється!"

Такі прибуткові одвідини траплялися не часто. День у день двоє піонерів торгівлі й прогресу дивилися на своє порожнє подвір'я, що купалося в мерехтливому сяйві сонячного проміння. Під схилами високого берега невпинно мчала свої води мовчазна річка. Посеред течії, на піскуватих мілинах грілися проти сонця гіпопотами й алігатори. А навкруги стояли мовчазні й величні ліси, що ховали в собі могутнє й таємниче життя. Та двоє людей нічого не розуміли, нічим не цікавились, крім плину днів, що відділяли їх від прибуття слідуючого пароплава.

їхній попередник залишив кілька засмальцьованих книжок. Вони зібрали уривки різних романів і дуже зацікавилися, бо раніш їм ніколи не доводилося читати таких книг. І багато днів потім вони здіймали довгі й безглузді суперечки про зміст та дійових осіб. Тут, у центрі Африки, познайомилися вони з Рішельє та д'Артаньяном, з Яструбиним Оком та Батьком Горіо, і багатьма іншими героями. Всі ці вигадані персонажі стали їм за об'єкт для теревенів, немовби то були їхні живі друзі. Вони обмірковували їхні чесноти, вгадували, що їх на те чи інше спонукало, критикували їхні успіхи, обурювалися з їхнього підступства або ставилися з недовір'ям до їхньої мужності. Описи зло-чинств викликали в них незадоволення, а солоденькі й патетичні уривки глибоко вражали. Карльє прочищав горлянку й вигукував своїм солдатським голосом: "Яка нісе-

нітниця!" Очі Кайєрові сповнялися слізьми, товсті щоки тіпалися; він тер свою лисину й говорив: "Це чудова книга. Не думав і не гадав, що на світі є такі розумні люди".

Вони знайшли також кілька старих газет. Часописи обмірковували те, що їм дуже подобалося звати: "Поширення нашої колоніальної справи". Тут багато говорилося про права й обов'язки цивілізації, про святе завдання культуртрегерства, вихвалялося тих, хто несе світло, віру й комерцію у найтемніші закутки землі. Карльє і Кайєр читали, дивувалися й починали краще думати про себе.

Одного вечора Карльє сказав, вимахуючи рукою: "Через сто років, можливо, тут буде велике місто. Набережні й комори, бараки й біліардні... Цивілізація, хлопчику мій! А крім того, наша братва прочитає, що двоє гарних хлопців, Карльє і Кайєр, були першими цивілізованими людьми у цій місцевості".

Кайєр мотнув головою: "Так, про це любо думати".

Вони, здавалося, й забули про свого померлого попередника, але одного ранку Карльє вийшов з хати і зміцнив похилого хреста. "Мене не раз коробило, як я проходив біля нього,— пояснив він Кайєрові,— адже він так схилився, що мене самого тягло набік. От я й поставив його прямо".

Іноді їх одвідував Гобіла, що був начальником в сусідніх селах. Це був сухорлявий чорний дикун, з посивілою головою. Стегна його оповивав шматок білої матерії, а на спину спадала шолудива шкура пантери. Ступав він широко своїми худими ногами, розмахуючи палицею, такою ж довгою, як і сам, і, увійшовши в кімнату, сідав навпочіпки ліворуч од дверей. Так він сидів, слідкуючи за Кайєром, і вряди-годи виголошував промову, якої той не розумів. А Кайєр, не полишаючи своєї праці, приязним голосом казав: "Як ти живеш, старе опудало?" І вони усміхалися один одному. Обом білим подобалася ця стара незрозуміла істота, і вони звали його "батько Гобіла".

Гобіла тримав себе по-батьківському, й здавалося, що він дійсно любить усіх білих. Усі вони видавалися йому дуже молодими, усі

однакові на лице, розрізнити їх можна було тільки по постаті, і він знав, що всі вони — брати й безсмертні. Смерть художника,— першої білої людини, яку він добре знав,— не похитнула його віри, бо він був глибоко переконаний, що білий чужинець прикинувся мертвим і примусив поховати себе з якоюсь таємничою метою, про яку даремно й дізнаватися. Можливо, що він в такий спосіб попав додому, на свою батьківщину? В усякому разі, ці двоє були його братами, й на них він зосередив свою фанатичну прихильність. Вони теж були досить таки прихильними до нього: Карльє плескав його по спині й часто розважав, запалюючи сірника, а Кайєр завжди з охотою давав йому понюхати пляшку з нашатирним спиртом. Одним словом, вони поводилися з ним точнісінько, як і та біла істота, що заховалася в могилі. Гобіла уважно приглядався до них. Можливо, що обоє вони були тією ж самою істотою, що й той другий,— принаймні один з них. Він не міг розв'язати цієї таємниці, але весь час ставився до них з побожністю. Ось чому жінки з його села щоранку довгою низкою йшли до станції і приносили білим різну птицю, солодку картоплю, пальмове вино, а іноді й цілого цапа. Адже Компанія ніколи не дає досить провізії, і агенти відчували потребу в продуктах. Вони мали їх з доброї волі Гобіли і жили добре. Іноді одного з них тіпала пропасниця, тоді другий піклувався про нього зі зворушливою відданістю. Великого значення вони не надавали хворобі, але пропасниця знесилювала їх, і вигляд їхній ставав усе гіршим.

Очі в Карльє позападали, він зробився дражливим. Кайєр теж схуд; його миршаве обличчя й обвислий живіт робили його схожим на чаклуна. Але, весь час живучи вкупі, вони не помічали, як поволі мінявся їх зовнішній вигляд, а одночасно і їхній настрій.

Так минуло п'ять місяців.

Одного ранку, коли Кайєр і Карльє, умостившись на своїх стільцях, сиділи на веранді й розмовляли, з лісу вийшов озброєний натовп людей і наблизився до станції. Це були люди, невідомі в тих краях. Вони були високі і стрункі, зодягнені в синє вбрання з торочками. Кожен з них на голому плечі тримав рушницю. Макола дуже занепокоївся й вибіг зі

складу їм назустріч. Вони сміливо увійшли в подвір'я й з презирством оглянулись навкруги, їхній ватажок,— дужий і рішучий негр з налитими кров'ю очима,— зупинився перед верандою й виголосив довгу промову. Він часто вимахував руками і раптом, зовсім несподівано, замовк.

В інтонації його, в звуках довгих речень було щось таке, що збентежило обох білих. Воно нагадувало їм щось дуже схоже на мову цивілізованих людей.

"Що це за говірка? —промовив здивований Карльє.— Мені спочатку здалося, що цей чолов'яга говорить по-фран-цузьки. В усякому разі ця тарабарщина цілком відмінна від того, що ми досі чули".

"Так,—згодився Кайєр.—Ей, Маколо, що він там каже? Звідкіля вони? Хто вони такі?"

Але Макола, що стояв, як на гарячому вугіллі, хутко сказав: "Не знаю. Вони прийшли здалеку. Може, м-с Прайс зрозуміє".

Ватажок, помовчавши з хвилину, сказав щось Маколі; той мотнув головою. Негр оглянувся й, помітивши хату Маколи, пішов туди. Через хвилину вони почули, що м-с Макола жваво з ним розмовляє. Інші негри — їх було всього шестеро — розповзлись хто куди: зазирнули у склад, зібралися навколо могили; з виглядом людей, що усе знають, показували на хрест і взагалі поводились, як у себе вдома.

"Мені ці люди щось не подобаються, і я гадаю, Кайєр, що вони прийшли з морського берета, бо у них є рушниці", говорив Карльє.

Кайєрові ці люди теж не подобалися. І друзі вперше усвідомили, що живуть вони в умовах, де незвичне може бути небезпечним, і жодна сила не оборонить їх крім них самих. їм стало моторошно, і, увійшовши до кімнати, вони зарядили свої револьвери.

"Треба сказати, щоб Макола спровадив їх завидна звідціля", промовив Кайєр.

Коли звернуло вже за південь, чужинці самі пішли, пообідавши тим, що зготувала їм м-с Макола.

Жінка-велетень була в піднесеному настрої. Вона голосно торохтіла з неграми, показуючи на ліс і гори, а Макола сидів збоку й стежив за ними. Іноді він вставав і щось пошепки говорив своїй жінці. Він провів незнайомих одвіду-вачів до яру, що був за станцією, і вернувся назад дуже заклопотаний. Коли білі розпитували його, він поводився якось незвичайно: здавалося, нічого не розумів, навіть забув французьку мову і взагалі розучився говорити. Кайєр і Карльє вирішили, що він хильнув надто багато пальмового вина.

Вони поклали собі вартувати по черзі, але ввечері було так тихо й спокійно, що обидва, як і завжди, уклалися спати. Та всю ніч їх турбував гуркіт барабанів, глухе торохтіння й дудіння, неначе вся країна перетворилася на один велетенський барабан, що бив на сполох. Крізь цей неса? мовитий гамір прохоплювалися різкі вигуки, схожі на уривки пісень з божевільного дому, й пронизливі викрики, що, здавалось, знімались аж до самого неба.

Карльє й Кайєрові спалось погано. їм здавалося, що вони чули навіть постріли, але не могли збагнути, звідкіля вони долинали. Вранці Макола кудись пішов. Опівдні він вернувся з одним із учорашніх одвідувачів і весь час уникав зустрічі з Кайєром. Кайєр дивувався. Карльє, що ходив на річку ловити рибу, вернувшись додому, сказав: "Негри страшенно сполошені; хотів би я знати, що сталося. Мабуть, човнів з п'ятнадцять переплило річку, поки я ловив рибу". Дуже збентежений, Кайєр промовив: "Еге ж, і Макола поводиться сьогодні якось дивно". Карльє порадив: "Скличте, на випадок сполоху, усіх наших людей".

II

На станції було десятеро людей, що їх залишив тут директор. Компанія найняла їх на шість місяців, але вони не мали жодного уявлення про час і тому служили справі прогресу вже понад два роки. їх плем'я жило десь в далекому закуткові цієї країни темноти й горя, тому вони не тікали з станції, боячись, що їх, як волоцюг і чужинців, уб'ють тутешні люди. Жили вони в солом'яних курінях, на схилі яруги, вкритої очеретом. Тут вони не були щасливі і з жалем згадували свята, чаклунства, принесення людей у жертву богам — там, в рідній країні, де.вони мали батьків, братів, сестер, улюблених ватажків, любих друзів та інші зв'язки, властиві людині. Крім того, риж, що його видавала їм Компанія, не засвоювався їхніми шлунками, бо в них на батьківщині такої їжі не було, й вони до неї ніяк не могли звикнути. Внаслідок цього вони часто хворіли й почували себе зовсім нещасними. Коли б вони були з іншого племені, то наважилися б умерти,— деяким дикунам нема нічого легшого, як скінчити життя самогубством і звільнитись таким чином від тягаря існування. Але вони походили з войовничого племені, що підпилювало собі зуби, були сміливі і мовчки ниділи в хворобах і тузі. Працювали вони мало і від ледарства втратили фізичну силу. Карльє і Кайєр уважно їх лічили, але вернути змарнованого здоров'я не могли. Щоранку скликали їх на перевірку й призначали на роботу: косити траву, будувати тини, рубати дерево в лісі і т. ін., і т. ін.; але жодна сила в світі не могла примусити їх працювати щиро. А двоє білих мали дуже незначну владу над ними.

Коли звернуло з півдня, Макола підійшов до великого дому; Кайєр уважно дивився на три стовпи густого диму, що вихоплювалися над лісом.

"Що там таке?" спитав Кайєр.

"Якісь села горять", відповів Макола, до якого ніби знову вернувся розум. Потім уривчасто додав: "У нас дуже мало слонової кістки: погана була торгівля —за шість місяців. Хочете мати ще?"

"Так!" гаряче відповів Кайєр і подумав про мізерний відсоток, який йому дістанеться.

"Люди, що вчора приходили — торговці з Лоанди. У них слонової кістки більше, ніж вони можуть донести. Купити в них? Я знаю, де їх табір".

"Звичайно,— мовив Кайєр.— Що ж це за трговці?"

"Погані люди,— байдужим голосом кинув Макола.— Вони воюють з усіма й забирають жінок і дітей. Лихі люди, бо мають рушниці. У країні великий заколот... Ну, то що, вам треба слонової кістки?"

"Так!" відповів Кайєр.

Макола трохи помовчав, потім, оглянувшись, буркнув: "Наші робітники ні на що не здатні. Станція дуже в поганому стані, сер. Директор буде бурчати. Краще добути якнайбільше слонової кістки, тоді він нічого не скаже".

"Я нічого не. можу вдіяти, люди не хочуть працювати,— відказав Кайєр.— Коли ти добудеш цю кістку?"

"Незабаром,— мовив Макола.— Може, й сьогодні вночі. Покладіться на мене і не виходьте з хати, сер. Гадаю, що вам слід би дати нашим людям вина, щоб вони потанцювали ввечері. Хай трохи розважаться. Краще будуть працювати завтра. Пальмового вина у нас багато; воно вже почало киснути".

Кайєр погодився, і Макола сам притарабанив до дверей своєї хатини великі тикви з вином. Вони простояли там до вечора, і м-с Макола зазирнула в кожну. Робітникам видали їх на заході сонця. Коли Кайєр і Карльє пішли спочивати, перед курінями палало велике вогнище;

лунали вигуки й торохтіння барабана. Кілька душ з села Гобіли пристало до робітників, і свято розгорнулося на диво.

Серед ночі Карльє почув голосний крик, потім постріл. Він вибіг і знайшов на веранді Кайєра. Обидва були перелякані. Розшукуючи Маколу, вони побачили якісь тіні, що шастали в темряві. Одна з них крикнула:

"Не стріляйте! Це я, Прайс".

Потім до них підійшов Макола. "Ідіть до хати, будь ласка, ідіть до хати,— умовляв він їх,— ви псуєте всю справу".

"Тут якісь люди ходять", сказав Карльє.

"Не звертайте уваги, я знаю,— заспокоював Макола. Потім прошепотів:—Усе гаразд. Принесли слонову кістку. Не говоріть нічого. Я свою справу знаю".

Двоє білих неохоче вернулися до хати і вже до ранку не спали. Вони чули тупіт, шепотіння, якийсь стогін. Здавалося, увійшов цілий натовп людей; кинули на землю щось важке, довго сперечалися, а потім пішли собі геть. Кайєр і Карльє лежали на своїх твердих ліжках і думали: "Другого такого Маколи нам не знайти!"

Вранці Карльє вийшов заспаний і смикнув за мотузку великого дзвона. Але ніхто не йшов. Причвалав і Кайєр, позіхаючи. Через подвір'я вони побачили, як Макола вибіг з своєї халупи, несучи в руках бляшану миску з шумовинням од мила: він був охайною людиною. Макола вилив помиї на миршавого рудого песика і, повернувшись обличчям до будинку, де жили агенти, крикнув:

"Всі наші люди кинули вночі станцію!"

Вони здивовано скрикнули: "Що?!" — і глянули один на одного.

"Попали ми в халепу!" буркнув Карльє.

"Цього не може бути!" промимрив Кайєр.

"Я піду до куренів і погляну", заповзявся Карльє.

Кайєр стояв сам, коли Макола підійшов до нього.

"Я не можу повірити,— плаксиво мовив Кайєр.— Ми ж так піклувалися про них".

"Вони втекли з береговими людьми", сказав Макола.

"Що мені до того, з ким вони втекли, бидла невдячні!" крикнув Кайєр Раптом у ньому прокинулось підозріння, і, гостро дивлячись Маколі в вічі, він додав:

"Що ти знаєш про це?"

Макола знизав плечима.

"Що я знаю? Я тільки догадуюсь... Хочете глянути на слонову кістку, що я добув? Кістка добряча. Ви такої ще ніколи не бачили".

Він повернув до складу, і Кайєр машинально пішов за ним, міркуючи про неймовірну втечу робітників. На землі перед дверима фетиша лежало шість величезних іклів.

"Що ти за них дав?" спитав Кайєр, з задоволенням оглянувши кістки.

"Справжнього торгу не було", відповів Макола. "Вони принесли слонову кістку й дали мені, а я дозволив їм узяти на станції, що побажають. Кістка чудесна. На жодній станції такої не знайдете. Цим торговцям потрібні були носії, а з наших людей нам все одно ніякої користі не було..."

Кайєр мало не луснув з обурення.

"Що? — закричав він.— То ти продав наших людей за ці ікла?!"

Макола стояв байдужий і мовчазний.

"Я... я... тебе... я...— заїкався Кайєр.— Ах, ти паскуда!"

"Я дбав про вас і Компанію,— спокійно заявив Макола.— Чого ж ви кричите? Гляньте на ці ікла".

"Я тебе звільню! Я владі доведу про тебе,— не бажаю й дивитись на ці ікла. Забороняю тобі торкатися до них. Наказую кинути їх у річку. Ти... ти!"

"Ви дуже розчервонілись, м-р Кайєр. Не можна так хвилюватись у спеку, бо схопите пропасницю й помрете, як перший начальник!" відрізав Макола.

Вони стояли нерухомо, проймаючи один одного поглядом, немовби намагалися щось розгледіти в безмежній далині. Кайєр здригнувся. В словах Маколи йому вчулася зловісна погроза. Тому він швидко повернувся й пішов до хати, а Макола пішов до свого родинного кубла. Ікла ж, що лежали перед складом, у сонячному промінні здавалися дуже великими й коштовними.

Карльє вернувся на веранду.

"Всі втекли?;—озвався Кайєр з далекого кутка кімнати.— Ви нікого не знайшли?"

"Як же, знайшов!—відповів Карльє.— Знайшов одного з людей Гобіли. Він лежить мертвий перед куренем, прострелений наскрізь. Цей постріл ми й чули вночі".

Кайєр швидко вийшов на веранду. Товариш його похмуро дивився через подвір'я на ікла, що лежали перед складом. Обидва якийсь час сиділи мовчки. Потім Кайєр розповів про свою розмову з Маколою. Карльє нічого не сказав. За обідом вони їли дуже мало. Того дня вони майже жодним словом не озвалися один до одного.

Велике мовчання, здавалося, важким тягарем спустилося на станцію й замкнуло їм уста. Макола не відчиняв складу. Весь день він бавився з своїми дітьми: лежав на маті перед дверима, малеча сиділа йому на грудях, повзала по ньому.

Це була зворушлива картина. М-с Макола, як завжди, старанно варила їсти. Вечеря у білих минула трохи жвавіше. Попоївши, Карльє запалив люльку й пішов до складу; він довго стояв над іклами, поторсав одно з них ногою, спробував навіть підняти його за тонший кінець. Вернувшись до свого начальника, що все сидів на веранді, він упав на стілець і сказав:

"Я все розумію! їх захопили, коли вони міцно спали після пальмового вина, що ви дозволили Маколі дати їм. Заздалегідь придумано! Розумієте? Гірш над усе, що там було кілька з людей Гобіли; їх, безперечно, теж захоплено. Той, що не був п'яний, прокинувся, і його було забито. Химерна країна! Що ж ви тепер думаєте робити?"

"Ми, звичайно, не повинні й торкатися цієї кістки", мовив Кайєр.

"А, певно, ні", погодився Карльє. "Рабство — жахлива річ!" докинув Кайєр. "Жахлива!" буркнув і Карльє.

Другого дня вранці вони побачили, як Макола туп-цявся біля ваги, що на ній важили слонову кістку. Карльє промовив: "Що там робить отой поганець?" і вийшов на подвір'я. Кайєр пішов за ним. Вони стояли біля Маколи й стежили за його рухами. Той не звертав на них уваги. Наладивши терези, він спробував покласти на шальку ікло. Воно було досить важке. Макола безпорадно звів очі, і з хвилину всі троє стояли мовчки, мов нерухомі статуї. Раптом Карльє гукнув:

"Маколо! Берись за другий кінець, бидло!"

І вони вдвох підняли ікло. Кайєр аж затремтів. Він пробурчав: "Гей, стривайте!" і, засунувши руку в кишеню, вийняв звідтіля шматок брудного паперу й огризок олівця; потім одвернувся до них спиною і похапцем почав записувати вагу, що її надто голосно викрикував Карльє. Коли все зважили, Макола прошепотів мов до себе: "Сонце туг надто нагріває ікла". Карльє недбало кинув Кайєрові: "Знаєте, начальнику, я допоможу йому перенести їх на склад".

Коли вони верталися до хати, Кайєр промовив: "Це треба було зробити". А Карльє додав: "Дуже шкода, але ті люди належали Компанії, й слонова кістка теж їй належить, тому ми мусимо про неї дбати".

"Я, звичайно, розповім усе директорові", сказав Кайєр.

"Авжеж! Хай він що хоче, те й робить", ухвалив Карльє.

Опівдні вони по-приятельськи пообідали.

Кайєр вряди-годи зітхав. Згадуючи ім'я Маколи, вони щоразу додавали до нього образливі епітети. Від цього їм ставало на душі якось легше.

Макола влаштував для себе свято і викупав дітей у річці.

Того дня ніхто з села Гобіли не прийшов на станцію. Не прийшов ніхто й другого, й третього дня. Так минув тиждень. Люди Гобіли, здавалося, вимерли, жодних ознак життя не було помітно. Всі вони оплакували тих, кого занапастила ворожбитська сила білих, що наслали на їх країну лихих людей. Ті розбійники пішли, а страх залишився.

Старий Гобіла приніс людські жертви всім злим духам, що заволоділи його білими друзями. На серці в нього було тяжко. Дехто з його вояків вимагав підпалити або повбивати білих, та обережний старий дикун одрадив це робити. Хто може знати, яке ще лихо можуть наслати ці таємничі істоти, коли їх розгнівити? Краще дати їм спокій. Може згодом вони самі підуть у землю, як зник їх попередник.

Та Кайєр і Карльє не зникали: вони й далі жили на поверхні землі, що почала здаватись їм ще більшою й зовсім порожньою. їх не так вражало безгоміння й цілковита самотність станції, я^неясне почуття якоїсь біди; їх немовби покинуло щось таке, що піклувалося про їхній спокій й обороняло їх од впливу цієї дикої країни. Картини з їхнього життя на батьківщині, згадки про людей, схожих на них, що думали й почували, як і вони,— одсунулися далі, зблідли в сяйві сліпучого африканського сонця. А з непорушної тиші нетрів, що їх оточували, наблизилася, здавалося їм, безнадійність і відлюдність, манила їх, огортала своїм огидним піклуванням.

Йшли тижні, а за ними — місяці.

Люди Гобіли, як і раніш, били в барабани, галасували, але трималисьосторонь од станції. Макола і Карльє

спробували одного разу вступити з ними в зносини, та їх зустріли хмарою стріл і примусили тікати. А пароплав запізнювався. Спочатку говорили вони про це безжурно, потім стурбовано, нарешті — хмуро. Справа набирала загрозливого характеру. Запаси зменшувались. Карльє не раз закидав гачки з берега, але вода в річці спала, і риба трималася посеред течії. Полювати далеко від станції вони не наважувалися; та й все одно в лісовій гущавині дичини не було. Одного разу Карльє застрелив гіпопотама. Але човна не було, щоб його забрати, і звір утонув. Коли ж він виринув, його однесло водою вбік, і люди Гобіли забрали труп. З цього приводу вони влаштували бенкет.

Карльє лютував, мов божевільний, він кричав, що треба знищити всіх негрів, щоб зробити цю країну придатною для життя.

Кайєр мовчки тинявся сюди й туди й цілими годинами тупо розглядав портрет своєї Мелі. На нього дивилась дівчина з довгим білявим волоссям і трохи кислим лицем. Ноги у Кайєра дуже попухли, він ледве міг.ходити. Карльє, знесилений пропасницею, теж більше не міг хорохори-тись, хоча й ходив фертом, як то й годиться людині, що не забула свого блискучого полку. Він зробився брутальним, уїдливим і придбав звичку говорити неприємності. Це звав він "бути щирим". Вони давно вже підрахували свої торговельні відсотки, не виключаючи й операції "цього поганця Маколи", про яку вони домовились нікому не говорити. Спочатку Кайєр вагався, побоюючись директора.

"Йому доводилося бачити, як тишком-нишком робляться ще й не такі речі,— з брутальним реготом казав Карльє.— Будьте певні, він вам не подякує, якщо ви станете патякати про це. Він сам не кращий за нас. А хто розповість, коли ми триматимемо язик за зубами? Нема кому".

У цьому-то й було все нещастя! Тут не було нікого. Залишені наодинці з своєю таємницею, вони щодень усе більше ставали схожі на двох змовців. Вісім місяців жодної чутки не доходило до них з батьківщини. Кожного вечора вони говорили: "Завтра ми побачимо пароплав". Але з одним пароплавом Компанії сталася катастрофа, а на другому директор одвідував далекі й більш важливі станції. Він вважав, що малоприбуткова станція й непотрібні йому люди можуть почекати. Тим часом Кайєр і Карльє сиділи на самому рижові без солі і кляли Компанію, Африку і навіть той день, коли вони народилися на світ. На станції не було нічого, крім рижу та кави, яку вони пили без цукру. Останніх п'ятнадцять шматків цукру Кайєр урочисто замкнув у свою скриньку, а разом з ним півпляшки коньяку,— "на випадок хвороби", пояснив він.

Карльє ухвалив: "Коли людина хвора, такі ласощі піддають їй сили".

Вони все ждали, а подвір'я стало вже заростати густою травою. Дзвін більше не дзвонив, а дні минали, мовчазні, гнітючі й довгі. Двоє людей уже не говорили, а тільки буркали один до одного.

Одного разу, поснідавши вареним рижом, Карльє поставив свою чашку з кавою й сказав: "Хай його дідько візьме! Вип'ємо ще хоч разок доброї кави. Достаньте цукор, Кайєр!"

"Для хворих", пробурмотів той, не зводячи очей.

"Для хворих! — перекривив його Карльє.— Дурниці!.. Гаразд! Я хворий".

"Не більш, ніж я, але ж я перебиваюсь без цукру", миролюбно відказав Кайєр.

"Швидше! Тягни сюди цукор, старий скупердяго!"

Кайєр звів очі. Карльє зухвало і нахабно усміхався. І Кайєрові раптом здалося, що він ніколи не бачив цієї людини. Хто вона така? Він нічого не знав про неї... На що вона була здатна?.. Кайєра враз поняло занепокоєння, ніби йому загрожує щось дуже небезпечне, таке, що й уві сні не снилося. Але він стримався й спокійно вимовив:

"Це поганий жарт. Не повторюйте його!"

"Жарт! — скрикнув Карльє, подаючись уперед на своєму стільці.— Я голодний, я хворий, я не жартую! Я ненавиджу дурисвітів. Ви — дурисвіт. Ви — торговець невільниками. Я — теж торговець невільниками. У цій проклятій країні усі білі — торговці невільниками. І нехай навіть світ западеться, я хочу сьогодні пити каву з цукром!"

"Я забороняю вам так зі мною розмовляти!" гостро вимовив Кайєр.

"Ви! Що таке?" скрикнув, схоплюючись, Карльє.

Кайєр і собі схопився.

"Я ваш начальник", почав він, намагаючись сховати своє хвилювання.

"Що?—гукнув той.— Хто начальник? Нема тут ніякого начальника; нікого тут нема, нікого, опріч мене і тебе. Тягни цукор, товстопузий осел!"

"Прикуси язика! Геть з кімнати! — заверещав Кайєр.— Я тебе знімаю з посади, паскудо!"

Карльє замахнувся стільцем. Він не на жарт розлютився.

"Ах ти ж трухлявина, гнида нікчемна, на тобі", заревів він і шпурнув стільця.

Кайєр шугнув під стіл, і стілець ударився об стінку.

Потім, коли Карльє почав перекидати стола, Кайєр ринув наосліп вперед, нагнувши голову, і, зваливши з ніг свого товариша, метнувся по веранді в свою кімнату. Він замкнув двері, схопив револьвер і зупинився, важко дихаючи. Не минуло й хвилини, як Карльє почав гуркати в двері й кричати:

"Коли ти не виймеш цукру, я тебе застрелю, як собаку. Ну... раз... два... три... Не хочеш? Я тобі покажу, хто тут хазяїн!"

Кайєр подумав, що двері не витримають, і виліз крізь квадратну дірку, що служила за вікно. Тепер між ними був увесь дім. Але Карльє, певно, невистачило сили виламати двері, і він метнувся навколо будинку. Тоді Кайєр і собі кинувся бігти, через силу перебираючи своїми попухлими ногами. Він біг, стискаючи в руці револьвера, і не міг зрозуміти, що з ним сталося. Перед ним миготіла Маколина хата, склад, річка, яр і низенькі кущі. Ось він знов їх побачив, оббігаючи вдруге навколо будинку. А вранці навіть не міг ступити без стогону.

Коли ж, зовсім знесилений, в розпачі подумав: "Я вмру раніше, ніж зможу ступити ще один крок", то почув, як той, другий, спіткнувся й зупинився. Зупинився й він. Знов, як і спочатку, були вони — один по цей бік, а другий по той бік будинку. Потім Кайєр почув, як той, лаючись, упав на стілець, і він теж сів, прихилившись спиною до стіни. В роті у нього було сухо, мовби туди хто попелу насипав, а лице було мокре від поту і сліз. З-за чого все це скоїлось? Йому видалось все це якоюсь оманою, немовби він марить або втрачає розум.

Трохи згодом думки його проясніли. З-за чого у них зчинилась сварка? З-за цукру! Яке безглуздя! Цукру йому непотрібно, і він оддасть його.

І він став підводитись, вважаючи, що небезпека вже не загрожувала йому. Але не встиг встати, як подумав: "Якщо я зараз поступлюся цьому паскуді, він знову почне те ж саме завтра й післязавтра... щодня буде ставити нові й нові вимоги, буде знущатися з мене, мучити, зробить мене своїм рабом, і я загину. Пропаду! Бо пароплав може прийти не швидко, а може й зовсім не прийде!"

Кайєра так почало трясти, що він знову сів на підлогу: його тіпала пропасниця. Він почував, що не може й поворухнутись, бо коли зрозумів, що нема порятунку, це його так приголомшило, що за одну хвилину життя і смерть зробилися йому однаково важкими й жахливими.

Але, почувши, як той одштовхнув свого стільця, враз з дивною спритністю схопився на ноги; прислухався й захвилювався. Знов треба тікати! Праворуч чи ліворуч? Почувши ходу, метнувся ліворуч, стискуючи в руці револьвер; і в ту ж хвилину вони наскочили один на ОДНОГОІ Обоє скрикнули від несподіванки. Гримнув постріл, спалахнуло червоне полум'я, усе заслало густим димом. Приголомшений і засліплений, Кайєр кинувся назад. "Мене поранено!" подумав він і чекав, що другий оббіжить навколо дому й з утіхою дивитиметься на його конання. Він вхопився за стовп, що підтримував стелю веранди: "Тепер усьому — край]" Та раптом почув, як по той бік будинку щось впало, немов хтось рухнув навзнак на стілець. Запанувала тиша. Нічого більше не сталося. Він не вмер. Тільки нило плече, і десь згубив свого револьвера. А без зброї він був зовсім безпорадний і тому покірно ждав своєї долі. Того, другого, не було чути. Це, певно, військові хитрощі. Він ось-ось підкрадеться до нього. Але з якого боку?..

Після кількох хвилин жахливого й химерного вагання він наважився піти назустріч своїй долі і ладен був поступитися усім. Тримаючись

рукою за стіну, він ступив кілька кроків і мало не знепритомнів: на долівці валялись двоє ніг, двоє білих голих ніг у червоних пантофлях.

Його занудило й на хвилину оповило мороком. Раптом перед ним опинився Макола й байдужим голосом промовив:

"Ходімте, м-р Кайєр. Він помер".

Рясні сльози ринули йому з очей і голосний істеричний плач вихопився з грудей. Трохи згодом він очутився в кріслі перед Карльє, що лежав, випроставшись на підлозі. Макола стояв навколішки над трупом.

"Це ваш револьвер?" спитав він, підводячись.

"Так,— відповів Кайєр і швидко додав: — Він гнався за мною, щоб застрелити, ви бачили?"

"Так, бачив,— сказав Макола.— Тут тільки один револьвер, а де ж його?"

" Не знаю", прошепотів Кайєр, і голос його ослаб.

"Піду пошукаю", лагідно мовив той і пішов навколо будинку, а Кайєр сидів непорушно й дивився на труп. Макола вернувся з порожніми руками, постояв, глибоко замисливши, потім увійшов у кімнату мертвого й швидко вийшов з револьвером Карльє. Кайєр заплющив очі. Все перед ним пішло ходором. Життя здалося йому навіть жахливішим і важчим за смерть: він застрелив беззбройну людину.

Подумавши трохи, Макола лагідно сказав, вказуючи на мертвого, що лежав на підлозі з простреленим правим оком:

"Він умер з пропасниці".

Кайєр глянув на нього застиглим поглядом.

"Так,— замислено кивнув Макола, нагинаючись над трупом,— я гадаю, що він умер з пропасниці. Поховайте його завтра".

І він пішов додому, залишивши обох білих на веранді.

Настала ніч, а Кайєр не сходив з свого стільця. Він сидів нерухомо, немов накурився опіуму. Напруженість зми нила тяжка втома і спокій. За кілька годин він пізнав усю глибину жаху й розпачу і тепер відпочивав, свідомий, що життя вже не ховає від нього своїх таємниць. Він сидів над трупом і думав, дуже багато й зовсім по-новому. Він, здавалося, цілком звільнився від самого себе. Колишні думки його, переконання, уподобання й антипатії — все те, що він поважав і ненавидів, постало перед ним в справжньому своєму освітленні, здалося йому гидким і дитячим, фальшивим і смішним.

Він упивався цією новою мудрістю, поки сидів біля людини, яку вбив, і розміркував про все, що діється під сонцем, з тією шаленою ясністю, яку можна помітити тільки у божевільних. Він міркував про те, що ця мертва людина була шкідливим створінням, що людей умирають щодня тисячі, а може, й сотні тисяч, і в їх масі ця одна смерть зовсім непомітна; вона не може мати жодного значення,— принаймні для істоти, яка мислить. Він, Кайєр, і є такою істотою. Все життя своє він вірив у всякі дурниці і тільки тепер мислив! Знав!

Його пойняв спокій: адже він наблизився до найвищої мудрості! Потім він спробував уявити себе мертвим, а Карльє живим, і з цією спробою йому так пощастило, що кілька хвилин він навіть не був певен, хто з них мертвий, а хто живий. Але ця незвичайна уява злякала його, і розумне зусилля мозку врятувало від того, щоб не стати Карльє. Серце шалено закалатало, і його аж у жар кинуло від думки про таку небезпеку. Карльє! Що за мана! Щоб заспокоїти нерви, він почав

тихенько насвистувати. Потім раптом заснув або думав, що спить; в усякому разі, на свідомість насунувся туман, і хтось свистів у тумані.

Він підвівся. Розвиднілось; важкий туман навис над землею: мовчазний вранішній туман тропічних країн, що липне й убиває; білий, прозорий, отруйний туман. Кайєр встав, побачив трупа, зняв руки над головою й закричая, як людина, що, очунявши з непритомності, бачить себе назавжди замурованою в домовині.

"Рятуйте!.. Боже мій!"

Пронизливий, нелюдський крик, тремтячий і раптовий, розітнув, мов гострим ножем, біле покривало туману, що нависло над цією країною горя. За цим пролунало три коротких, нетерплячих вигуки. То прогрес подавав Кайєрові голос з річки. Суспільство кликало свою виховану дитину, щоб поклопотатись про неї, дати пораду, судити й винести свій вирок; кликало її вернутись знов до того нікчемного натовпу, від якого вона одійшла.

Кайєр почув і зрозумів. Він, спотикаючись, зійшов з веранди, залишивши другу людину саму — вперше з того часу, як їх обох закинула сюди доля. Він помацки йшов крізь туман, наївно молячи невидиме небо знищити заподіяне ним. Мимо в тумані майнув Макола, крикнувши на бігу:

"Пароплав! Пароплав! їм нічого не видно. Вони подають гудки на станцію. Я подзвоню у дзвін. Ідіть на пристань, сер. Я подзвоню".

Він зник, а Кайєр стояв нерухомо. Глянув угору: туман низько плинув над головою; озирнувся навкруги, як людина, що заблудилася,— і побачив раптом темну тінь хреста на тлі хвилястого туману... А дзвін на станції безладно калатав у відповідь на нетерплячі гудки пароплава.

Директор Великої Цивілізаційної Компанії (бо ми знаємо, що цивілізація завжди йде за торгівлею) перший зліз на берег, і зразу ж пароплав зник йому з очей. Внизу над

річкою слався особливо густий туман, а на станції калатав дзвін, безугавно й нахабно.

Директор голосно гукнув, повернувшись до пароплава:

"Нас ніхто не стрічає; там, певно, не все гаразд, хоч вони й дзвонять. Краще ідіть і ви!"

І він став видиратися на стрімкий берег. Капітан і машиніст йшли позаду. Коли вони зійшли нагору, туман порідшав, і вони далеко попереду себе бачили свого директора. Раптом побачили, як той кинувся вперед, гукнувши їм через плече:

"Поспішайте! Біжіть до хати! Я знайшов одного. Біжіть, шукайте другого!"

Він знайшов одного! І навіть його — людину, що бачила на своєму віку чимало жахливого — трохи вразила ця знахідка.

Директор обмацував свої кишені, шукаючи ножа, а перед ним на шкіряному паскові висів на хресті Кайєр. Він якось видерся на могилу і, прив'язавши до перехрестя паска, повісився. Ноги його на два вершки не досягали землі, а задубілі руки спустилися вниз. Здавалося, вій стояв і чекав. Тільки червона щока його химерно схилилася на плече, і він задирикувато показував своєму директорові язика.